

תרבות עברית ותרבות בעברית

יעקב שביט

א

מבין כל התחומים שההיסטוריוגרפיה עוסקת בהם תחום ה'תרבות' הוא השאפתן והחמקמק ביותר. היסטוריונים של התרבות מגדירים 'תרבות' כתופעה אנושית-חברתית, שלה 'ריבוי' פנים וגודש¹; יצירה ספונטאנית ופלווראליסטית, אבל בהיבטתם מנסים לחפש לריבוי-הפנים הזה מוקד או מרכז; כלומר, הכללה או מושג-יסוד שסביבם אפשר להקיף את ה'תרבות' המתוארת או לקבוע את צבינה של תקופה בתולדות התרבות. כך, הקורא בהיסטוריות המעולות המתארות תקופות מוגדרות בתולדות התרבות, למשל 'תרבות הרנסאנס', התרבות הבורגנונית ב'סתום של ימי הביניים' או 'התרבות היוונית', ימצא כי ההיסטוריונים עוסקים בשני דברים המשלימים וסותרים זה את זה בעת ובעונה אחת. מצד אחד הם מתארים מכלול מגוון של פעילות אנושית (סדרי חברה, דת, אומנות ואמנות, חיי יום-יום, וכדומה); ומצד אחר הם חותרים למצות את המכלול הזה על-ידי מושג-יסוד אחד, מאפיין בולט, הצריך לכטא את 'רוח התרבות', את הגרעין שממנו נובטים ומסתעפים הגילויים השונים של ה'תרבות'. ואין זה מעלה או מוריד כלל שהתיאור ההיסטורי ימצא כי ביטויים שונים של 'תרבות', ואפילו של האמנות לבדה, מופיעים באותה תקופה בשלבים שונים ולא בעת ובעונה אחת וכי ההגדרה החד-משמעית נכונה לרוב רק למגזר מסוים של גילויי ה'תרבות' ולא למכלול ה'תרבותי'. אבל בהיסטוריות מעין אלה, המביאות תמונת-מצב מפורטת וכוחשית מאוד (והמהוות בעצמן גילויי 'תרבות'), יש מעט מאוד התייחסות לשאלה מהו היחס בין הרכיבים השונים של 'תרבות' ומהם המיכאניזמים ההיסטוריים היוצרים 'תרבות' בת-תקופה כמערכת דינאמית של גילויים המתפתחת בתוך עצמה ובזיקה אל תופעות שמחוץ לה.

מי שמצפה על כך להגדיר 'תרבות עברית' או 'תרבות עברית-ארץ-ישראלית' באותה בהירות לכאורה שבה מוגדרים מאפייני-היסוד של 'תרבות קלאסית', למשל, יתאכזב. אולם חובה להדגיש כי המדברים על 'תרבות' אין ענינם אך-וירק במה שנהוג לכנותו באורח מעורפל למדי 'תכנים רוחניים' או 'ערכים', ומתכוונים, למשל, לערכים כמו 'תרבות העבודה', 'תרבות האדמה', ובורוא אינס עוסקים רק באותם ערכים או דפוסי התנהגות ותגובה המנוסחים על-ידי אידיאולוגיות או משנות. ב'תרבות' יש הרבה יותר ממה שהאידיאולוגיה יכולה להכיל להלכה ולמעשה, אף שיש אידיאולוגיות המבקשות לתאר דגם מקיף וכולל של 'תרבות' יצרית.

1. בורקהארט, 'התרבות', עיונים בדבריימי עולם, תרגם חי איזק, ירושלים תשכ"ב, עמ' 47-56.

ב

התנועה הציונית היתה מודעת לכך שהיא בוקעת מתוך תמורה תרבותית ומבשרת תמורה תרבותית. היא היתה מכוונת להעמדתו של 'עולם תרבותי חדש' והאמינה ש'החינוך העברי השלם והתחיה התרבותית יהפכו לגורמי תחיה וגאולה כבירים שיחוללו נפלאות. לא רק מאימת הגלות יעלו אלא גם מסכנת הכליה התרבותית'.² אבל הציונות הלאומית החילונית התקשתה להגדיר הגדרה ברורה ומלאה מה יהיה טיבה של אותה 'תחייה תרבותית' בפועל. קל היה יותר לדבר במונחים שליליים, דהיינו להגדיר איזה ערכים תרבותיים 'גלותיים' מבקשים לעקור, מאשר לדבר במונחים חיוביים. 'מלחמת תרבות גלויה' בתוך הציונות החילונית התנהלה רק באותן שאלות שהיה בהן צורך בהכרעה חד-משמעית שאופיה מוסדי — 'מלחמת השפות', למשל. ברוב השאלות האחרות התנהלה 'מלחמת תרבות סמויה' וכל הפלגים בציונות החילונית התקשו מאוד להגדיר למה הם מתכוונים בדברם על 'תחייה תרבותית'. לא פלא על כן שהמוקד היה הלשון העברית. מצד אחד התפעמות מן העובדה שהיהודים בארץ-ישראל מדברים עברית ('ראיתי פה אנשים ששפתם המדוברת, שפת הגיונם ושיחתם — היא השפה העברית, מקטון ועד גדול, בכל מקום וזמן, מדברים הם עברית', כתב בן-גוריון לאביו בנובמבר 1906³); ומצד אחר — ביקורת נוקבת על כך שהעברית אינה מתפשטת די-הצורך על כל תחומי העשייה העברית בארץ-ישראל ואילו צרפתית וגרמנית, ואחר-כך אנגלית, מתחרות בה.⁴

לכן אפשר לומר כי השאלה המרכזית היתה: תרבות עברית או תרבות בעברית? תרבות עברית 'מקורית' התפרשה כההליך של 'צמיחה אורגאנית' של התרבות; בחירת ה'טוב' בתרבות הגולה ושלובה עם ה'טוב' בתרבות המתחדשת בארץ. לא היתה זו 'מהפכה עברית' אלא 'רנסאנס עברי', תחייה שמשמעותה שילוב ומיזוג יסודות לתרבות חדשה, והכוונה היתה, בעיקרו של דבר, לכך שהתרבות העברית בארץ-ישראל תיטול ערכים ודפוסים מן המסורת היהודית בעיקר, אבל, למעשה, יצירתה של תרבות עברית בארץ-ישראל הציגה בעיה של סלקציה ושל העדפה; השאלה היתה איזה יסודות תשאל התרבות העברית הארץ-ישראלית מן התרבויות השונות שעמן היא עומדת בקשר. כאן אפשר להצביע על מודל כמותי-פלוראליסטי, שהיו לו העדפות אסתטיות וערכיות משלו, ומודל ערכי-איכותי, מייצגיה של הגישה הראשונה, רובם אנשי האינטליגנציה הארץ-ישראלית הלא-פועלית, הדגישו את העקרון הכמותי. לגבי דידם, 'תרבות עברית' אין פירושה

2 י' ויתקין, 'כח ההתמדה בתנועתנו', הפועל הצעיר, א' בשבט תרע"א.

3 ד' בן-גוריון, אגרות, א, חל-אבים תשל"ב, מכתב 30, עמ' 75.

4 ראה, למשל, ההזרה כי צפוי 'קרע נפשי עמוק בחיי הישוב העלול להיות קרע בחיי העם כולו', בגלל השימוש הבלעדי בטרמינולוגיה ערבית וצרפתית במקצועות החקלאות והתעשייה תוך כדי 'שימוש טבעי ושכיח בשטף הרב של העברית', 'מכתבי חברים', קונטרס, ב (כ"ו באב תרע"ט). הסופר יעקב רבינוביץ' תמך בשנת 1937 בתכנית ה'חלוקה', כדי שהעברית תתנתק מן ההשפעה הלוחצת של התרבות האנגלית. ר' רבינוביץ', 'על שאלתנו הכאובה', גליונות, יא-יב (שבט-אדר תרצ"ח). למעשה השפעת התרבות האנגלית על מרכז החיים התרבותיים, ובעיקר בספרות, היתה שולית כמשך תקופת המנדט והגיעה לשיאה דווקא לאחריה, בתקופת המנדט אפשר לדבר על 'רדנותה' בצורה מודעת ולא-מודעת של התרבות הרוסית על התרבות העברית.

5 י' קלוזנר, 'האומה העתיקה בהתחדשותה' (במקום מכוא), מכתר הספור הארץ-ישראלי — אנתולוגיה של הפרוזה הארץ-ישראלית החדשה בצירוף הערכות ספרותיות, בעריכת י' פטאי וצ' וולמוט, ירושלים 1944.

רפרטואר תרבותי מקורי' אלא 'רפרטואר תרבותי' מלא בעברית. 'תרבות לאומית' פירושה היה שכן אותה תרבות יוכל לקבל בשפתו הלאומית את כל יסודות התרבות. הוא 'צרכן תרבות' ולא דווקא 'יצרן של תרבות'. על כן, בתקופה שבה התרבות הלאומית אינה יכולה לספק בכוחות עצמה את כל 'התצרוכה התרבותית', חובה על התרבות הלאומית לספק 'תצרוכה' זאת באמצעות 'יבוא', כלומר תרגום או שאילה. ההנחה המובלעת היתה כי 'תרבות' פירושה מכלול רחב מאוד של גילויים ותופעות — לא רק תופעות אליטאריות — היא באה לידי ביטוי בכל הרבדים של חיי החברה מן ה'נמוך' ביותר ועד ה'גבוה' ביותר, ואם תרבות היא 'מערכת' הרי כדי שתהיה 'מערכת שלמה' יש לספק לה את המרכיבים החסרים 'מבחוץ'. התפיסה האחרת תבעה סלקציה קפדנית יותר, אליטארית יותר, דהיינו אימוצם של אותם יסודות התואמים את תפיסת ה'תרבות' שלהם — אותם יסודות המבטאים זיקה ל'ערכי האדמה' ל'ערכי העבודה', ל'שווינויות החברתית' וכדומה. אף לא אחד המורלים התרבותיים שהוצעו בתקופה הנדונה לא היה מוגדר וברור די הצורך, וגם לא יכול היה להיות כזה. גלי ההגירה לארץ ישראל היו הטרוגניים מאוד גם מבחינה תרבותית, וממילא נוצרו בה 'תרבויות' שונות. לפני התנועה הציונית כתנועה של תרבות החותרת להגדרה עצמית ברורה, נפתחו אופציות תרבותיות שונות והיא היתה פרוצה להשפעות תרבותיות שונות. בראשית המאה העשרים היו מי שסברו כי בארץ ישראל תוכל התרבות הלאומית להתפתח כשהיא משוחררת מהשפעת 'הסביבה הזרה', אבל לא כך אירע בפועל. מי שחיפש את ה'מוקד' של התרבות העברית החילונית בארץ ישראל ממילא נדרש לעברית כשפה לאומית, להמרה של יסודות נוף באמנות לסוגיה. על כן טבעי היה שבשנות הארבעים התפתחה תגובת-נגד, גם היא מעורפלת למדי בניסוחיה. תגובת-נגד זו כוונה נגד התרבות העברית כפי שהתפתחה בארץ ישראל בתקופת המנדט (והתגלו בה סממנים של נוסטאלגיה לארץ ישראליות הבראשיתית של המושבות). תרבות זו תוארה כתרבות 'ספר', כתרבות 'מלאכותית', שלא הצליחה לפתח גישה ישירה לנוף ולהוויה הקונקרטיים. דיבור עברי כשלעצמו לא נחשב עוד לרכיב תרבותי מרכזי אלא לעובדה 'טבעית' אין לשכוח כי בשנת 1948 היו כ-35 אחוזים מיהודי ארץ ישראל ילידי הארץ. שפתם העברית היתה 'עובדה' ולא 'אופציה' לבחירה. מכאן נבעה ביקורת חריפה על התכנים של התרבות העברית הקיימת. דור ה'צברים' דשמיץ הסתייגויות חריפות נגד התרבות העברית-הציונית. ייתכן מאוד כי הרוחות שבאו ממזרח, שם הכירה 'המולדת הרוסית' את 'ברית-המועצות', ותחושת המולדת את האידיאולוגיה סיעה לחניכי תנועות-נוער ארץ-ישראליות לפתח את המגמה 'הארץ-ישראלית' שלהם. אבל גם

6 ראה, למשל, בדרצאני של ניסוי טורים באסיפה המכוננת השנייה על 'עבודת התרבות והחינוך'. שנדפסה בתוך: 'שי של ספרות' — לשבועון חדשות מהארץ, ה' באלול תרע"ח, ט"ו באלול תרע"ח. ראה גם מאמריו באותו עיתון, 'חיים של יצי' המוקדשים למשחקים, לארכיטקטורות-זפנים, לגיון בתים וכיוצא באלה. ב'חדשות הארץ' הופיעו לא מעט מאמרים שראיתם כוללת ב'תרבות', על הניגודים בסלקציה של תרגום 'יצירות ספרות ראה: זהר ו'י' שביט, 'למלא את הארץ ספרים' — ספרות מקורית לעומת ספרות מתורגמת בתהליך 'יצירתו של המרכז הספרותי בארץ ישראל', הספרית, 25 (אוקטובר 1972), עמ' 45-68.

7 שנתון סטטיסטי לישראל 1971, 22, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים, עמ' 45.

בעלי האלטרנאטיבה העברית הארץ-ישראלית החד-משמעית ביותר לא הצליחו לספק מודל אלטרנאטיבי מלא ורלבנטי.⁸

ג

כיוון שכך, ברור כי כשם שהאידיאולוג של התרבות לא הצליח להעמיד מודל שלם ומלא של 'תרבות עברית', כך גם אין ההיסטוריון של התרבות הזאת יכול לתאר את התרבות העברית כמכלול-הופעות המרוכז סביב מושג-יסוד אחד. הוא יכול רק לתאר תהליכים ומגמות המצטלבים זה בזה ומתמודדים זה עם זה. מבחינה מעשית יכול כל אחד להמשיך ולחקור בתחומי המבוקש (ערכים, תולדות הספרות, תולדות הציור, הארכיטקטורה, החינוך וכיוצא באלה). אבל דברי איתמר אבן-זהר הבהירו כי יש להרחיב את התחומים לכל הרבדים של הפעילות התרבותית. הם הבהירו שיש להבחין בין המודעות העצמית של הקיום התרבותי לבין הקיום התרבותי בפועל. הם הבהירו שיש לראות את יחסי-הגומלין בין היסודות השונים של התרבות. אבל בעיקרו של דבר הם לימדו כי אי-אפשר לתאר ולחקור 'תרבות' בלי לעמוד על המיכאניזמים ההיסטוריים המורכבים היוצרים 'תרבות' כתופעה מרובדת ודינאמית.

8 בביקורתו על סיפורו של ס' זוהר 'לילה בלי יריות', כמו גם על 'עיר היונה' של נתן אלתרמן, טען יונתן רטוש נגד החציעה המלאכותית באידיאולוגיה הציונית בין המחברים לבין הנוף הארץ-ישראלי שביניהם ('הברחה אל המציאות', אלף, ב. מאי 1950: 'ספרות יהודית בלשון העברית', שם, ינואר 1950: וראה ביקורת דומה של מ' שלו: 'חרוזי אלתרמן על ארץ הנגב', סולם, מרחשוון תשי"י). אבל האם הקיץ והחורף של שירי רטוש הם ארץ-ישראליים יותר והאם ארץ-ישראל העברית שלו היא קונקרטיית יותר ומיתולוגית פחות. למשל, במזמור 'ההולכי בחושך' שם מתוארת הארץ כמצטיינת ב'נהרות איתן וארוזי אל / שבצלם כל עוף כנף — חית שדה וחיתו יער' וכו'. קונקרטיזאציה שפירושה היכולת לתת לכל 'עוף' ולכל 'עץ' שם פרטי (מדעי) מדויק, ציינה דווקא סופרים מן ה'שמאל' הציוני בשל המגע הקרוב יותר בינם לבין 'טבע הארץ' מזה של ה'ימין', העירוני בעיקרו. אבל זהו נושא נפרד, הנדון, יחד עם ניתוח 'האלטרנטיבה התרבותית' שהציעה קבוצת 'העברים הצעירים' ('הכנענים') במקום אחר.